

**Управління територіальною системою:
еволюція безпекознавчої парадигми**

Проведено аналіз еволюції поняття «безпека», розглянуто сутність концепції безпеки на різних етапах її розвитку. На основі аналізу еволюції безпекознавчої парадигми окреслено низку задач, успішне вирішення яких дозволить підійти до управління та регулювання процесів розвитку в територіальних системах з точки зору оптимізації функції безпеки розвитку регіону.

The analysis of evolution of concept "security" is conducted, essence of conception of safety is considered on the different stages of its development. On the basis of analysis of evolution of security paradigms are outlined row of tasks the successful decision of that will allow to walk up to the management and adjusting of processes of development in the territorial systems from the point of view of optimization of region' security of development function.

Ключові слова: економічна безпека, соціальна безпека, безпека розвитку, парадигма

Вступ. Справедливою і слушною є думка про те, що на даний час, мабуть, немає поняття, яке було б настільки простим і зрозумілим на інтуїтивному рівні, і в той же час, не мало єдиних підходів до трактування своєї сутності як поняття безпеки. Трансформаційні процеси, і, зокрема, швидкість трансформацій, котрі торкаються практично всіх без винятку сфер життя суспільства, спричинили докорінну зміну уявлень про безпеку і одночасно стали поштовхом до корінного переосмислення місця безпеки в ієрархії потреб людини та соціуму. Особливої актуальності теоретичні дослідження питань безпеки та сталого розвитку, а також розробка прикладних інструментів їх забезпечення набувають в умовах перехідної економіки, для якої характерні революційні за сутністю, глибиною та масштабністю трансформації соціально-економічної системи й суспільного ладу в історично короткий відрізок часу.

Постановка завдання. Метою дослідження, окремі результати якого наведено в даній статті, є ретроспективний огляд та аналіз існуючих напрямів наукових пошуків та підходів до трактування поняття безпеки, становлення безпекознавства як самостійного міждисциплінарного напрямку досліджень в умовах системних суспільно-економічних трансформацій, а також окреслення перспективних напрямів наукових пошуків та моделювання даної проблематики з урахуванням існуючих реалій.

Об'єктом дослідження є процеси управління безпекою розвитку регіону.

Предметом дослідження є теоретичні основи, науково-методичні засади, економіко-математичні методи і моделі управління безпекою розвитку територіальних систем.

Методи дослідження. Теоретичною та методологічною основами дослідження є наукові праці вітчизняних та наукових вчених у галузі сталого розвитку, економічної, соціальної, екологічної безпеки, безпеки розвитку господарських систем, системного аналізу, економіко-математичного моделювання, управління соціально-економічними системами, управління регіональним розвитком.

Результати. Ґрунтовний аналіз літературних джерел показав, що поняття безпеки зустрічається ще в 28 главі книги Єзекіїля Старого Заповіту Біблії: “І осядуть вони (народи) на ній (землі) безпечно, і будуватимуть доми та садитимуть виноградники, і будуть сидіти безпечно ... і пізнають вони, що я – Господь, їхній Бог!” В перекладі з грецької термін “безпека” означає “володіти ситуацією”[3, с.7].

Термін “безпека” почав вживатися починаючи з 1190 року і характеризував спокійний стан духу людини, котра вважала себе захищеною від будь-яких небезпек. Однак в такому значенні він не закріпився в лексиці народів Західної Європи і тому рідко використовувався аж до XIX ст. У слов'янському суспільстві, на думку С.М. Шкарлет [9, с.7], поняття «безпека» з'явилося у середині XV ст. як реакція на загарбницькі посягання Золотої Орди, і у XVII ст. його вже відносять до державних і загальноновизнаних. В країнах Західної Європи в XVII – XVIII ст. поширеною була позиція, згідно з якою центральною функцією держави визначалось забезпечення загального добробуту і безпеки. В цей період термін “безпека” трактується як перебування в стані відсутності реальної загрози як фізичної, так і моральної, а також як гарантія матеріальних, економічних і політичних умов існування людських

спільнот. В царській Росії з прийняттям “Положення про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою” (1881) було введено в обіг термін “громадська безпека”, але, як пише [1], це було надто обмежене трактування безпеки, поява якого була викликана посиленням настроїв невдоволення існуючим на той час ладом.

В 1904 році для обґрунтування американської інтервенції в зону Панамського каналу національними інтересами США Т. Рузвельт вжив термін “національна безпека”. Відразу треба зазначити, що термін “національна безпека” в країнах Заходу є одним з узагальнюючих формулювань поняття безпеки і визначає стан, при якому надійно захищеними є життєво важливі політичні, економічні, соціальні, екологічні, духовні, військові та інші інтереси країни (нації). В процесі пошуку нових рішень, здатних вивести американську економіку з глибокої економічної кризи 1929-1933 років президентом Ф. Рузвельтом вперше було застосоване поняття «економічна безпека» і створено Комітет з економічної безпеки, метою якого була нормалізація і стабілізація економічного та соціального становища в США.

В 1934 році законодавчо було закріплено поняття “державна безпека” в СРСР. В сферу державної безпеки було включено ситуації, які можуть виникати в духовному житті суспільства, а також окремі питання, пов’язані з реалізацією права громадян на створення організацій і об’єднань, реалізацією своїх політичних прав.

Нового акценту питання безпеки, зокрема економічної, набули в 1973-1979 роках, коли світ охопили енергетичні кризи, пов’язані з ультиматумом, який висунули країни-експортери енергоносіїв розвиненим західним країнам. Світова енергетична криза спонукала правлячі еліти західних країн до активного пошуку шляхів вирішення питань забезпечення економічної безпеки з метою створення механізмів подолання наслідків ультиматуму. В 1985 році на 40 сесії Генеральної асамблеї ООН була прийнята резолюція «Міжнародної економічної безпеки», якою було надано офіційного статусу терміну «економічна безпека».

Початок серйозної наукової розробки різних аспектів національної безпеки України припадає на останнє десятиріччя минулого століття і обумовлений негативними наслідками трансформаційних процесів. Значний внесок в розробку різних аспектів національної безпеки України внесли вітчизняні дослідники, зокрема: В.Г. Андрійчук, О.Г. Білорус, І.Ф. Бінько, З.С.

Варналій, В.І. Геєць, В.Ф. Горбулін, Б.В. Гунський, Я.А. Жаліло, В.А. Забродський, Т.С. Клебанова, Ю.Г. Лисенка, В.А. Ліпкан, А.І. Мокій, В.І. Мунтіян, Г.А. Пастернак-Таранушенко, Г.Г. Шестопалов, В.Т. Шлемко, Т.І. Пішеніна, В.С. Пономаренко. Серед здобутків російських науковців варто акцентувати увагу на працях Л.І. Абалкіна, Є.А. Олейнікова, В.К. Сенчагова, В.Л. Тамбовцева, А.І. Татаркіна, А.А. Кукліна та ін.

В Конституції України питанням безпеки, в т. ч. і економічної її складової, присвячена стаття 17, в якій зокрема говориться, що “захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу” [4].

Наслідком численних наукових досліджень, і водночас показником значимості управління економічними і соціальними процесами в контексті забезпечення економічної та соціальної безпеки та її складових, стало прийняття та затвердження Закону України «Про основи національної безпеки України» та Методики розрахунку рівня економічної безпеки України [7].

Дана методика розроблена з метою визначення рівня економічної безпеки України як головної складової національної безпеки держави і визначає перелік основних індикаторів стану економічної безпеки України, їхні оптимальні, порогові та граничні значення, а також методи розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки [7].

Для осмислення основних тенденцій та акцентів в зміні пріоритетів безпекознавчих досліджень, необхідно проаналізувати саму парадигму безпекознавства. Одне з найвдаліших трактувань даного поняття запропоновано Т. Куном: під парадигмами він розуміє визнані наукові досягнення, котрі на протязі деякого часу забезпечують модель постановки проблем та їх вирішення в науковому співтоваристві. В контексті безпекознавства, під парадигмою будемо розуміти сукупність теоретичних і методологічних передумов, які визначають конкретний напрям наукового дослідження, який втілюється на визначеному етапі історичного розвитку. Парадигма є підставою вибору наукових задач, а також моделлю і зразком для вирішення дослідницьких завдань.

Певна модель соціальної системи породжує відповідні уявлення про безпеку, які у міру досягнення суспільного визнання отримують парадигмальну форму існування. Враховуючи, що будь-яка діяльність, у тому числі й у сфері

безпеки, здійснюється людьми та ґрунтується на певних уявленнях, то зміст тієї або іншої системи забезпечення безпеки слід розуміти в контексті пануючої моделі стереотипної поведінки або парадигми безпеки, тобто сталого зразка розуміння і вирішення теоретичних і практичних питань забезпечення безпеки. [8, с.125].

Зокрема, парадигма безпеки у повоєнні роки (1945-1954 рр.) звужувалася лише безпекою військовою, в епоху біполярного світу (1954-1991 рр.) носила оборонний характер, в епоху постбіполярного світу (1991-11 вересня 2001 року) характеризується розширенням розуміння феномена безпеки, куди окрім військової, включено інформаційну, екологічну, економічну, соціальну тощо. [5, с.11]. На сучасному етапі розвитку поліполярного світу і надшвидкого розвитку інформаційних технологій і засобів комунікації, парадигма безпеки набуває системного характеру, тому що безпека стає найголовнішою не лише потребою, а й цінністю людини та навколишнього середовища, або іншими словами – умовою подальшого існування антропо-соціо-культурного середовища.

Як справедливо зазначає В.А. Ліпкан [5, с.12], сучасна безпекознавча парадигма, з одного боку, - це стиль наукового мислення та підходу до безпеки з позиції державницьких реалій, концепцій, стратегій, доктрин, програм і технологій. З іншого – це підхід до безпекотворення з позиції реалізації у них ідеї безпеки, починаючи від конкретного громадянина і закінчуючи глобальними корпораціями.

Реалії висувають нові вимоги до постановки та науково-методичного вирішення задачі управління масштабними системами, в т.ч. і регіональними. Ідеї, закладені в концепціях економічної, соціальної, екологічної безпеки, а також сталого розвитку потенційно не здатні дати відповіді на нові актуальні питання управління розвитком соціально-економічних систем різного рівня складності та ієрархії, в тому числі і територіальних. Відносно новим і до певної міри масштабним і універсальним є поняття «безпеки розвитку». Безпека розвитку – поняття дещо іншого змісту аніж поняття сталого розвитку і вказує на межі, в рамках яких можуть варіювати значення як окремих інтегральних показників розвитку модельованих систем, так і параметри взаємокомпенсації впливу чинників безпеки, задля досягнення динаміки збалансованого досягнення цілей розвитку територіальної системи. Треба зауважити, що в існуючих на даний час розробках, як правило, увага

акцентується на окремих структурних складових безпеки розвитку керованих і самоорганізованих систем, або ж на сталому розвитку систем різного рівня складності та ієрархії.

Як бачимо, безпекознавча парадигма зазнає постійних трансформацій, усвідомлення і прогнозування можливих напрямів змін в якій є передумовою адекватної майбутньому стану справ постановки задачі управління безпекою розвитку соціальних та економічних систем вже сьогодні.

Враховуючи нечисленні цілісні концепції безпеки розвитку, дану категорію пропонується розглядати виходячи з наступних точок зору:

1. як поняття дещо іншого змісту аніж поняття сталого розвитку, а саме, як таке, що вказує на межі, в рамках яких можуть варіювати значення як окремих інтегральних показників розвитку модельованих систем, так і параметри взаємокомпенсації впливу чинників безпеки, задля отримання динаміки збалансованого досягнення цілей розвитку територіальної системи;

2. як поняття, яке акцентує увагу на пріоритності цілей соціального розвитку в широкому розумінні даного слова перед іншими локальними цілями розвитку суспільства – економічними, військовими, екологічними, цілями науково-технічного прогресу тощо.

Мовою математики, вирішення задачі управління регіональним розвитком – це розв'язок задачі багатовекторної оптимізації при заданих обмеженнях. Звичайно, звести багатогранний комплекс задач управління динамічною просторовою структурою, якою є регіон, з нерідко розмитими контурами і пріоритетами розвитку до детермінованої, чи навіть стохастичної або динамічної оптимізаційної моделі є досить амбітним починанням. Цілком природно, що в процесі формалізації такої задачі не уникнути ідеалізації та абстрагування від численних, нерідко досить значимих чинників розвитку. Але одну річ слід врахувати в процесі вибору з множини існуючих методів розв'язку подібних задач – локальна ціль забезпечення параметрів соціальної безпеки, необхідних як для реалізації інших локальних цілей, так і результат досягнення інших локальних цілей повинні стати пріоритетним завданням. На інші локальні цілі можуть бути накладені обмеження щодо граничних значень відповідних інтегральних критеріїв, або ж може бути встановлене граничне значення поступки в досягненні відповідної локальної цілі. Саме такий концептуальний варіант постановки задачі управління регіональним розвитком

і сформує найближчим часом парадигму безпекознавства для систем відповідного класу.

Неоднозначність у розумінні сутності безпеки зумовлює два основні підходи до формування системи забезпечення безпеки. Так, якщо під безпекою розуміється «стан захищеності» чого-небудь, то забезпечення безпеки будується навколо загроз, від яких необхідно захищатися. Якщо ж безпека ототожнюється з відсутністю загроз або небезпек, то забезпечення безпеки набуває характер нейтралізації (усунення) джерел (носіїв) небезпек. [5, с.125].

Відповідно до цього, показниками безпеки розвитку регіону будуть показники, які характеризують рівень захищеності соціальних в широкому розумінні слова інтересів територіальних громад регіону, або ж обсяги ресурсів, необхідних для ефективної нейтралізації або усунення впливу джерел (носіїв) небезпек.

В цьому контексті можна окреслити мету та конкретні завдання перспективних напрямів прикладних досліджень питань управління та регулювання розвитку процесів на регіональному рівні. Отож, метою таких досліджень є розробка теоретичних основ і науково-методичних засад підвищення ефективності управління регіональним розвитком в умовах нестабільного середовища на базі економіко-математичного моделювання процесів управління складовими безпеки розвитку регіону. Для досягнення сформульованої мети необхідним є вирішення наступних задач:

- розгляд сутності та еволюції понять “економічна безпека”, “соціальна безпека”, “екологічна безпека”, “стійкий розвиток”, “безпека розвитку”, розробка власного визначення поняття “безпека розвитку територіальної системи”;

- проведення деталізації структури системи управління процесами в територіальних системах регіону в контексті постановки та експериментального вирішення задачі оптимізації їх розвитку;

- проведення аналізу взаємозв'язків між базовими компонентами структури безпеки розвитку територіальної системи;

- проведення аналізу особливостей розвитку територіальних систем регіону, зокрема процесів в виробничій, фінансовій, екологічній і соціальній сферах;

- ідентифікація та структуризація системи чинників, котрі визначають рівень забезпечення безпеки розвитку територіальних систем регіону та її ключових підсистем;

- проведення аналізу існуючих підходів до моделювання процесів визначення рівня економічної, соціальної та екологічної безпеки, рівня стійкого розвитку і розробка власного підходу до вирішення задачі розрахунку порогових критичних значень інтегральних показників безпеки розвитку територіальних систем регіону;

- виявлення, аналіз та прогнозування можливих тенденцій зміни порогового і фактичного рівнів безпеки розвитку територіальних систем регіону;

- дослідження залежності основних демографічних показників від значення узагальнюючого показника рівня безпеки розвитку регіону;

- розробка формалізованого підходу до вирішення задачі аналізу інвестиційних пріоритетів в контексті мінімізації рівня соціального напруження в територіальних системах регіону;

- формулювання власного методичного підходу до поставки і формалізованого вирішення задачі оптимізації процесів управління регіональним розвитком з метою забезпечення параметрів безпеки розвитку територіальних систем регіону;

- розробка дієвих механізмів формування нормативних програм і практичних заходів з координації управління процесами в системах різних рівнів ієрархії з метою наближення траєкторій розвитку територіальних систем регіону до безпечного та оптимального рівнів з урахуванням передісторії;

- розробка концептуальної моделі системи моніторингу рівня та стану забезпечення економічної, соціальної та екологічної безпеки, стійкого розвитку та безпеки розвитку територіальних систем регіону.

- розробка комплексу моделей прогнозування рівня забезпечення та резервів запасу безпеки розвитку територіальних систем регіону.

Висновки. Проведений аналіз еволюції підходів до трактування поняття безпеки, а також постановки задачі управління розвитком в контексті існуючих безпекознавчих парадигм дозволив відслідкувати наступну тенденцію: акценти в регіональних та міждисциплінарних дослідженнях поступово змінюються на користь застосування системного підходу до поняття безпеки. Дослідники-науковці, як і практики, все більше схиляються до думки, що на часі є

актуалізація нової парадигми в регіоналістиці і практиці управління процесами в територіальних системах. На нашу думку, такою парадигмою є безпека розвитку.

В статті запропонований власний підхід до трактування поняття «безпека розвитку», а також постановки задачі управління розвитком та регулювання процесів на рівні територіальних систем з метою досягнення цілей безпеки розвитку регіону.

Література

1. Бандурка О.М. Основи економічної безпеки: підручник. / О.М. Бандурка, В.Є. Духов, К.Я. Петрова, І.М. Червяков – Харків, 2003. – 236 с.
2. Барановський О.І. Фінансова безпека: монографія. / О.І. Барановський. – К.: Фенікс, 1999. – 338 с.
3. Козаченко Г.В. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення: Монографія. / Г.В. Козаченко, В.П. Пономарьов, О.М. Ляшенко – К.: Лібра, 2003. – 280 с.
4. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
5. Ліпкан В.А. Безпекознавство: Навчальний посібник. / В.А. Ліпкан. – К.: Вид-во Європейського університету, 2003. – 208 с.
6. Пілько А.Д. Моделювання процесів управління економічною безпекою регіону: дис. На здобуття наук. ступеня кандидата екон. наук: 08.03.02 / Пілько Андрій Дмитрович. - К., 2004. - 174 с.
7. Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України. Наказ Міністерства економіки України від 02 березня 2007 року. № 60. // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.4251.0>
8. Садеков А.А. Теоретико-методологічні засади феномену безпеки/ А.А. Садеков, Т.Б. Хлевицька / Вісник економічної науки України , 2010, №2.–с. 125-128.
9. Шкарлет С.М. Еволюція категорії «безпека» в науковому та економічному середовищі / С.М. Шкарлет // Формування ринкових відносин. – 2007. №6. – с. 7-12.